

Utilitatea glosarului ca instrument de informare științifică

LOREDANA MARIAN

Definiții, clasificări, metode de lucru

Încadrat de arhivistica românească la categoria instrumentelor de informare științifică¹, glosarul își împlinește aici utilitatea indicată de denumirea acestui tip de lucrare – informare științifică – ,la care se adaugă nuanțările permise de termenii echivalenți: fr. *instrument de recherche*², it. *strumento de consulta*, span. *instrumento de descripción/de referencia*, engl. *finding aid*³. Nu intră în seria lucrărilor principale (inventarul arhivistic, îndrumătorul arhivistic, catalogul, indicele, albumul de documente), ci în partiția aparatului științific, alături de introducere, rezumat, lista prescurtărilor, lista bibliografică, indici și tabla de materii.

Trasând o linie de confluență între arhivistică și lingvistică, glosarul reprezintă o lucrare științifică în sine, circumscrisă lexicografiei, care îl include în diviziunea dicționarelor speciale (sau restrictive), alcătuite din cuvinte ce au nevoie de explicații, presupuse dificile pentru înțelegerea cititorului (arhaisme, regionalisme, termeni dialectali, cuvinte ieșite din uz, cuvinte rare, neologisme, cuvinte cu extracție străină, xenisme ș.a.). Acest tip de dicționare este permisiv în ceea ce privește clasificările și metodele de lucru: glosare regionale, dialectale, glosare ale operei/operelor unui autor/grup de autori, glosare ale unor domenii de activitate, ramuri ale științei, glosare ale unor categorii lexicale etc., cu explicații care merg de la cele „cât mai clare și concise”⁴ până la descrieri lexicale complete. Este de precizat că, în cazul glosarelor anexate la cataloagele de documente, interesul enciclopedic este foarte motivat, astfel încât se poate justifica o transcedere a definiției oferite de *Normele tehnice*. Se pot, de

¹ *Norme tehnice privind desfășurarea activităților în Arhivele Naționale*, aprobate de Directorul General prin ordinul nr. 227 din 18 iunie 1996, cap. V. 1., art. 106, p. 50; în continuare: *Norme tehnice... 1996*.

² Cu varianta *instrument de travail*, traducând românescul *instrument de lucru*.

³ *Dictionnaire de terminologie archivistique*, Paris, 2003, sub voce.

⁴ *Norme tehnice... 1996*, cap. V.1., art. 106, p. 50; *Normele tehnice privind desfășurarea activității în Arhivele Statului*, București, 1976, art. 85, recomandă definițiile prin sinonime de largă circulație, atunci când este posibil, p. 48.

asemenea, stabili instrumentele de bază ale descrierii lexicale a cuvântului⁵ (expresiei, locuțiunii):

- limba de proveniență și etimonul;
- categoria gramaticală;
- definiția lexicografică (enumerarea celor mai importante trăsături

semantice);

- locația în sistemul sinonimelor;
- exemple, citate, pasaje; cotele documentelor în care poate fi regăsit;
- glose⁶: pentru construcții gramaticale care determină schimbări de sens;

etichetarea abreviată a cuvântului (sau a unuia dintre sensuri, sau a uneia dintre expresiile în care apare), care poate fi termen emoțional, vulgar, colocvial, literar, poate aparține unui dialect (dialectal) sau unui stadiu al limbii (arhaic), unui vocabular restrictiv sau unui domeniu (comercial, financiar, agrar, vestimentar etc.); glose enciclopedice, obligatorii în cazul glosarelor pentru limbi moarte sau ale unei limbi în faze vechi, influențabile.

Dintre aceste tipuri de glosare, obiectul preocupării noastre – aflate în stadiu de fișare –, cu aplicație la documentele de arhivă, secolele al XVIII-lea-al XIX-lea, îl reprezintă cuvintele străine din limba română (grecisme) și cuvintele străine sau efemere din limba greacă (turcisme, termeni și expresii românești). Astfel de anchete lingvistice sunt recurente în activitatea de valorificare a documentelor de arhivă și reclamă continuitate, dat fiind că privesc o paleografie greu accesibilă, precum și inițiativă, întrucât textul documentelor din Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale nu a înregistrat asemenea interpretări.

Opere lexicografice de limbă greacă la Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale (manuscrite, documente, publicații)

În istoria lexicografiei române, momentul de referință în demersul de identificare a cuvintelor de extracție străină îl semnează, la jumătatea secolului al XIX-lea, I. Heliade-Rădulescu, a cărui activitate filologică a degenerat, însă, într-un purism extrem, cu orientare spre sursele latiniste și italieniste, mai exact *acolo de unde ne este și numele, și carnea, și sângele*⁷. Sunt, astfel, izolate și substituite cuvintele slavone, ungurești, turcești, nemțești, grecești etc., în scopul expulzării lor din limba română.

⁵ După reconstituirea cuvântului-titlu, cu formele de nominativ/infinitiv.

⁶ Orice tip de notă, comentariu, remarcă explicativă sau descriptivă.

⁷ I. Heliade-Rădulescu, *Vocabularul de vorbe streine în limba română*, București, 1847, p. XXXIV.

La polul opus inițiativei puriste, Vasile Alecsandri, în dramaturgie și în *Dicționarul grotesc*, lansează cuvinte străine care le înlocuiesc pe cele românești, creații monstruoase ce devin ținta ironiei.

Ambele direcții sunt analizate în lexicologie drept cazuri de extremism lingvistic, inoportunând dezvoltarea firească a limbii române. Influența lexicală a unei limbi străine este determinată de dimensiunea temporală, de suprafața de contact (arie regională, medii sociale și economice), de intensitatea exercitării acestei influențe și, indubitabil, de gradul de asemănare (fonetică, gramaticală, idiomatică, stilistică).

În ceea ce privește limba greacă, factorul durată este întrunit prin cele trei faze de influență: veche (epoca formării limbii române, până în sec.al VI-lea), medio-grecescă (epoca bizantină, sec. al VII-lea – sec. al XV-lea) și neo-grecescă (epoca fanariotă, sec. al XVI-lea – sec. al XIX-lea). Suprafața de contact este maximum extinsă, atât geografic, cât și social (vizează nu numai clasa superioară, ci tot poporul, din mediul urban și rural). Dinamica acestei influențe în spațiul Moldovei justifică alcătuirea sau circulația unor dicționare, gramatici iuxte, glosare – anexe sau simple glose marginale, fragmente lexicografice convertite în materiale documentare la Colecția *Manuscrise* (manuscrisele nr.1503 și nr.1504, reprezentând dicționare grec-francez și, respectiv, francez-grec) și la Colecția *Documente* (pachetul 126/247, 418, 419, 427, 429 – sunt glose grecești: cuvinte, expresii, termeni liturgici și gramatici iuxte: turcă osmană-greacă, cu transcriere în chirilică). La biblioteca documentară, în cadrul fondului de patrimoniu și al fondului de publicații, se regăsesc opere lexicografice care pot constitui valoroase instrumente de lucru:

- *Dicționar (lexikon) grec-rus-francez*, Dositheos Ieromonah de Koma, Moscova, 1811;
- *Scară a cuvintelor celor străine și celor făcute din firea limbii, care cuvinte au cerut neapărat trebuință a să metahirisi⁸ în alcătuirea pravililor*, Cristian Flechtenmacher, Iași, 1815⁹;
- *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*, Franz Miklosich, Veneția, 1862;
- *Dicționar elino-românesc tradus după al lui Scarlat D.Bizantie la care s'adăogot și un vocabular alfabetic de vorbe elinești naturalizate în limba românească, precum și un dicționar de nume proprii, ce se întâmpină în autorii elini și niște table hronologice de istoria elinilor, și*

⁸ μεταχειρζομαι , lb.gr. = a folosi, a întrebuința.

⁹ Cartea conține anexă latină-greacă pentru terminologia juridică.

încă una de semnele aritmetice elinești, Gheorghe Ioanidou, București, 1864¹⁰.

În afară de acestea, cărțile cu conținut liturgic în limba greacă și latină beneficiază de glose sporadice, de glosare-anexă sau de însemnări marginale, care pot constitui obiect de studiu nu numai pentru bibliologie, dar și pentru etimologie, prin înregistrarea unor atestări și sensuri¹¹.

Lucrări de lexicografie publicate sub egida Arhivelor Naționale

În valorificarea științifică a materialului documentar, abordarea lingvistică oferă date esențiale pentru întregirea viziunii istorice asupra textelor, care, din punct de vedere lexicografic, creează uneori impasuri ce se cer rezolvate într-o manieră cu totul diferită de aceea a investigației istorice. Sub egida Arhivelor Naționale au fost publicate lucrări de lexicografie, însă într-o formulă fragmentară, dispartă, care cu greu permite o analiză diacronică, din cauza faptului că studiul lingvistic a reprezentat o preocupare aleatorie, deloc prioritară și, mai ales, apanaj al arhiviștilor cu formație filologică sau cu aplecare spre acest domeniu.

Opera de referință¹², care deschide¹³ seria lucrărilor de lingvistică din sfera arhivisticii, aparține savantului B. Petriceicu-Hasdeu (*Cuvente den betrăni*, D.G.A.S., tom. I-III, București, 1878-1881) și stă, alături de alte studii, la baza alcătuirii dicționarului *Etymologicum Magnum Romaniae*, tom. I-III, București, 1886-1895, o lucrare monumentală, reflexie a unui summum coplesitor de cunoștințe a căror primă sursă au fost vechile tipărituri și manuscrise, vechile acte și documente, dicționare și glosare de la începuturile lexicografiei române¹⁴.

¹⁰ Lucrarea depășește cu mult limitele unei traduceri după *Dicționarul grec-francez* alcătuit de Bizantios Skarlatos. în 1846: partea de limbă română este redată în cuvinte latine, moștenite, la care sunt alăturate cuvinte în franceză și turcă, folosite ca auxiliii în traducere.

¹¹ Mihai Mitu, *Între bibliologie și lingvistică (însemnările pe cărți și manuscrise – izvor pentru cercetarea etimologică)*, în „Studii și cercetări lingvistice”, București, XXXVI (1985), 3, p. 198-203.

¹² *Publicațiile Arhivelor Statului (1860-1977). Bibliografie analitică*, D.G.A.S., București, 1978, p. 141-143.

¹³ Glosarele de neologisme (din latină, neogreacă, rusă, franceză, italiană) sau de cuvinte vechi alcătuite de Gh.Asachi au structură de apendice lexicografice la traducerea *Istoria Imperiului Rosiene*, de I. Kaidanov, 1832-1833; la volumul de poezii publicat la Iași, în 1836, și la *Elemente de matematică*, Iași, 1838.

¹⁴ Mircea Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, vol. II, București, 1969, p. 9-34.

În anul conceperii *Cuventelor den betrăni*, C. D. Aricescu, fost director al Arhivelor Statului București, semnala, în „Revista Istorică a Arhivelor României”, neajunsul „lipsei de un dicționar complet de toate cuvintele străine introduse în limba română în diferite epoce prin contactul cu națiile vecine”¹⁵. După un secol, Gh. Ungureanu va reitera idealul elaborării unui glosar/dicționar de termeni și expresii ieșite din uz¹⁶, vorbind despre dificultățile întâmpinate de arhiviști în confruntarea cu termenii care au înregistrat o frecvență efemeră sau care au suferit modificări semantice – specifici vocabularului arhivistic¹⁷ sau conținutului documentelor –, notând, totodată, și contribuțiile lexicografice recomandabile ca instrumente de lucru.

Un impresionant *mănunchi de cuvinte vechi..., rari... neologisme... și influențe străine* aduce manuscrisul nr. 1785 (Colecția *Manuscrise*, Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale), cu titlul: *Cuvinte și expresii vechi – contribuție la istoria culturii românești*, D.G.A.S., București, 1957¹⁸, și autorii: Gheorghe Ungureanu și Constantin Turcu, din Serviciul Arhivelor Statului din Iași. Conține glose foarte detaliate, cu informații ce acoperă ample arii lingvistice (bibliografice, etimologice, fonetice, ortografice, semantice, notarea limbii de proveniență – preponderent greacă) și enciclopedice.

Registrul nr. 159/1968 – *Dicționar de cuvinte și expresii ieșite din uz* – reprezintă punerea în practică a inițiativei de *strângere a tuturor termenilor întâlniți în vechile arhive, fie că se referă la denumirea instituțiilor sau la numirea materialelor documentare, cât și a cuvintelor întâlnite în cuprinsul lor, ieșite astăzi din uz. ...O inițiativă impulsionată și de Instrucțiuni privind folosirea materialelor documentare din depozitele Arhivelor Statului, întocmirea și publicarea instrumentelor de informare științifică și a edițiilor de documente* (1965), ale căror prevederi statuează ca lucrările de informare științifică (îndrumătoarele, inventarele, cataloagele etc.) și edițiile de documente să conțină glosarul termenilor și al expresiilor vechi ieșite din uz. Glosarul, rămas în manuscris¹⁹, nu este, însă, finalizat, aspect semnalat de o serie de scăderi: rareori este indicată cota documentelor, criteriul de întocmire fiind bazat pe amalgamul surselor: publicații, cărți, studii, arhive; nu se precizează limba de

¹⁵ Gh. Ungureanu, *Probleme de terminologie arhivistică*, în „Revista Arhivelor”, VIII (1965), nr. 1, p. 3.

¹⁶ *Ibidem*, p. 3-22.

¹⁷ Lansează chiar o cifră: peste 250 de termeni în Arhivele din Iași, dintre care mulți rezolvați numai prin context.

¹⁸ În prefață se aduce la cunoștință obiectivul tipăririi lucrării.

¹⁹ Opera, datorată unor nevoi practice imediate, este utilă și în prezent.

proveniență a cuvântului – slavonă, greacă, turcă; la final sunt anexate fișe²⁰. Aceeași pledoarie pentru alcătuirea glosarului o vehiculează Gh.Ungureanu în introducerea gloselor publicate în numerele din „Revista Arhivelor”²¹, în colaborare cu alți arhiviști (Gh. Balica, D. Ivănescu, V. Isac, A. Gheorghiu).

Instrucțiunile din 1965 s-au concretizat și în cazul abordării documentelor grecești prin prismă lingvistică, ținându-se cont de forța influenței limbii grecești asupra limbii române, de coexistența lor regională, de împrumuturile operate în limbajele specializate (comerț, contabilitate, administrație, arhivistică, gramatică, agricultură, pescuit etc.). Astfel, există inserții de glosare în *Catalogul documentelor grecești din Arhivele Statului de la Orașul Stalin*, D.G.A.S., vol. I-II, București, 1958, p. 419-429, și în *Documente economice din arhiva Casei Comerciale Ioan St. Stamu (1714-1876)*, D.G.A.S., vol. I, București, 1983, p. 1067-1078²². Apreciabile prin acribie și exactitate, calități pe deplin atribuite autorilor Dumitru Limona și Natalia Trandafirescu, lucrările avansează fiecare câte un tabel de termeni necunoscuți, insolvabili. Materiale lexicografice de același tip au fost publicate în „Revista Arhivelor”²³. În aceste glosare, ancheta lingvistică întreprinsă vizează cuvinte pătrunse în limba greacă a sfârșitului secolului al XVIII-lea – secolul al XIX-lea prin filiere străine: turcă, aromână, italiană, germană, maghiară, română. Sunt termeni specifici documentelor grecești păstrate în Arhivele din Sibiu, Brașov și București, cuprinse în fondurile cu caracter comercial. În unele cazuri, explicațiile cuvintelor au fost extrase din alte instrumente de lucru: pentru

²⁰ Un *corpus* de fișe de glosar, ordonate alfabetic, există și la biblioteca documentară; fondul personal *Gh.Ungureanu (1907-1975)*, aflat în lucru, conține, de asemenea, material lexicografic, iar fondul personal *Theofil Simenschy (1892-1968)* introduce în tezaurul arhivistic ieșean fragmente din monumentală operă a filologului clasicist: vocabulare ale dialectelor grecești, ale lucrărilor clasicilor greci (Longinus, Eschines, Eschyl, Alceu, Aristofan, Aristotel, Bachylide, Euripide, Demostene, Hesiod, Homer, Pindar, Platon, Plutarch, Theocrit ș.a.) și ale literaturii neogrecești (creațiile lui Kostis Palamas, Dionysios Solomos, creații populare).

²¹ Gh. Ungureanu, *Contribuție la cunoașterea terminologiei vechilor materiale documentare*, în „Revista Arhivelor”, București, XII (1969), nr. 1, p. 291-301, nr. 2, p. 281-284; XIII (1970), nr. 1, p. 251-255; XLVIII (1971), nr. 1, p. 123-128.

²² De real folos este glosarul din *Catalogul documentelor turcești*, D.G.A.S., vol. I, București, 1960, p. 607-628.

²³ M. Stanciu și A. Răducănescu, *Glosar de turcisme și grecisme*, în „Revista Arhivelor”, București, XLVIII (1971), nr. 2, p. 317-318; D. Limona, XLVIII (1971), nr. 4, p. 651-653; Natalia (Săndulescu) Trandafirescu, XLIX (1972), nr. 1, p. 97-106; L (1973), nr. 2, p. 393-403; LVI (1979), nr. 4, p. 430-437; LVII (1980), nr. 1, p. 116-124; LXVI (1989), nr. 1, p. 82-100; LXXIX (2002), nr. 1-2, p. 124-143.

cuvintele grecești de proveniență turcă s-a folosit lucrarea lui Nikolaos Pantazópoulos: *Κοινοτικός βίος εἰς τὴν Θεπταλομαγνησίαν ἐπὶ τουρκοκρατίας*, Salonic, 1967, iar pentru cele din dialectul aromân *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, București, 1974, de Tache Papahagi. Firește, contextul și metodele de lucru ale lexicologiei (comparativă, etimologică, intuitivă) sunt recunoscute, uneori, ca unic instrument de decriptare.

Probleme de traducere a elementelor grecești. Utilitatea practică și științifică a glosarului

Ca prim indiciu al impasurilor de decriptare apărute în rezumarea documentelor românești din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea – chiar în formă restrânsă, cu o maximă concentrare a informației – stau inventarele Colecției *Documente* de la Direcția Județeană Iași a Arhivele Naționale, unde uneori cuprinsul scoate la suprafață dificultăți de citire a textului influențat de elementul grec²⁴. Astfel, în unele cazuri, rezumatului din inventar i se succede „rubrica” *cuvinte* sau *observație*, care notează termeni împrumutați din greacă. Este o preocupare ocazională, inconsecventă, cu rezultate care acoperă toată gama posibilităților:

a) termenii sunt fie glosați, rezolvați (ex.: *Cuvinte: pererghie* – având *pererghie* = *interes*, P.275/132; deși nu s-a reconstituit forma corectă, *περίεργεια* = *curiozitate*, sensul a fost adaptat la context);

b) fie ezitant rezolvați sau aproximați (ex.: *Cuvinte: anerisi* = *complexa* (sau *contrazice* ?), P.281/21; infinitiv românesc format după perfectul aorist²⁵ al verbului *αυαίρω, αυαίρεσα* = *a contesta, a combate, a retracta*);

c) sau, cel mai adesea, nerezolvați (ex.: *Cuvinte: ilichie*²⁶, *gnomie*²⁷, P.272/6; *simbadie*²⁸, P.275/139; *sincatavasis*²⁹, P.275/137).

Deși astfel de notații practicate de arhiviștii ultimelor generații ar putea părea susceptibile de amatorism lingvistic, ele perpetuează instinctiv tradiția vechilor dieci, grămătici, pisari, pentru care obiceiul de a da note explicative –

²⁴ Situație valabilă și pentru influențele turcești, slavone, germane ș.a.

²⁵ După paradigma verbelor cu terminația – *ίζω, - ίσα*.

²⁶ *ηλικία, η*, subst. = *vârstă, etate*.

²⁷ *γνώμη, η*, subst. = *părere, opinie*.

²⁸ Adaptarea românească permite variantele: *συμπάθεια, η*, subst. = *atașament, simpatie* și o creație artificială pentru *σύμβαση, η*, subst. = *contract, acord*, suprapusă verbului *συμβαδίξω* = *a merge împreună, a fi alături, a se întovărăși*: în această situație, rezolvarea e contextuală.

²⁹ *συνκαταβάσις, η*, subst. = *cădere, coborâre, alunecare, pantă*.

marginale sau intercalate, lămurind termeni prin comparație cu noțiunile similare din alte limbi (greacă, latină, slavonă) și prin regresie etimologică – reprezenta o marcă a profesionalismului și, totodată, un veritabil atestat al erudiției de sorginte clasică³⁰.

În ceea ce privește documentele în limba greacă depozitate la Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale, problemele de traducere survenite în operațiunea de inventariere sunt soluționate prin consultarea instrumentelor de lucru : dicționarele³¹ și glosarele³². Ținând cont de multitudinea instrumentelor de lucru necesare pentru reconstituirea sensurilor, precum și de aportul, considerabil, uneori, al intuiției, care rezultă din plierea pe context, apare drept justificat demersul fișării gloselor, cu atât mai mult cu cât intervin termeni grecești adaptați ortografic și semantic moldovenește (sau termeni moldovenești ortografiati grecește, expresii idiomatice calchiate în ambele direcții, toponime, hidronime și antroponime românești cu soluții de transpunere grafică din cele mai diverse), ca urmare a presiunii sistemului limbii materne a notarilor, logofeților.

Înregistrarea cuvintelor și a expresiilor grecești, în mod special, sau vechi, ieșite din uz, regionale, în mod general, reprezintă o sursă importantă pentru analiza lexicologică, în toate componentele sale: semantică, formarea cuvintelor, etimologie, fonetică, împrumuturi, stilistică, lexicografie. Ele intră în alcătuirea vocabularului pasiv sau disponibil³³, reconfigurând cultura materială și spirituală a societății, într-un anumit segment de timp. Faptele de limbă în sine sunt fenomene sociale și culturale, lucru relevat și din relațiile lexicologiei cu stilistica, din care rezultă indicii de personalitate a vorbitorilor, fiindcă limbajul definește explicit omul (mediul, originea, instrucția, mentalitatea, intențiile

³⁰ C. Turcu, *Din cultura vechilor dieci moldoveni*, în „Revista Arhivelor”, III, 1960, nr. 2, p. 201-212.

³¹ Gh. Ioanide, *Dicționarul elino-romănesc*, București, 1864; Theodoros Kyrios, *Λεξικόν ελληνογαλικόν*, Athena, 1899; Konstantinos Koukkidi, *Λεξιλόγιον ελληνικών λέξεων παραγομένων εκ της τουρκικής*, 1959; Tegopoulos – Fytrakis, *Ελληνικό λεξικό: ορθογραφικό ερμηνευτικό, ετυμολογικό, συνωνύμων, αντιθέτων κυρίων ονομάτων*. Athena, 1999; August Scriban, *Dicționarul limbii românești (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaisme, neologisme, provincialisme)*, Iași, 1939.

³² D. Limona și N. Trandafirescu, glosare, în „Revista Arhivelor” și anexe, în *Catalogul documentelor grecești din Arhivele Statului de la Orașul Stalin*, D.G.A.S., vol. I-II, București, 1958, p. 419-429; *Documente economice din arhiva Casei Comerciale Ioan St. Stamu (1714-1876)*, D.G.A.S., vol. I, București, 1983, p. 1067-1078.

³³ Iorgu Iordan, Vladimir Robu, *Limba română contemporană*, București, 1978, p. 290-292.

etc.)³⁴. Cum un număr considerabil de cuvinte grecești din perioada fanariotă, când a funcționat un jargon grecizant, s-au păstrat în limba română, glosarele vin în sprijinul cercetării statistice și diacronice a vocabularului românesc, al stabilirii exacte a fizionomiei limbii române; în particular, glosarea elementelor grecești din documentele păstrate la Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale va servi la completarea glosarului dialectal al Moldovei și, totodată, va elimina impedimente de ordin lingvistic în citirea textelor, atât de către cercetători, cât și de către arhiviști. Mai mult, va completa arhiva lexicală a limbii române și a limbii grecești cu „cetățenie” română.

³⁴ În acest sens, au făcut carieră grecismele caracterial-depreciative din operele lui C. Negruzzi, V. Alecsandri, I. L. Caragiale ș.a. (ex.: *fandosit, sastisit, sclifosit, paraponisit, apelpisit, nevriscos, ifos* și multe altele), care au avut reflexe într-o nuanță psihică a poporului român: deriziunea.